

УДК 903 : 572.022

Олена СМИНТИНА

ВЗАЄМОДІЯ ДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ І ЛАНДШАФТІВ: сучасні підходи до проблеми

Проблема визначення місця людини в географічному ландшафті є предметом наукового пошуку представників як класичної, так і пост-модерністської географії і соціальної антропології. Сьогодні можна виокремити три глобальні підходи до розв'язання цього питання. З одного боку, людина з її культурою та побутом вважається повноправною та невід'ємною складовою ландшафту, такою самою, як рослинний і тваринний світ, рельєф, клімат та ін. З іншого боку, з другої половини ХХ ст. все більше прихильників здобуває точка зору на людину як на зовнішню по відношенню до ландшафту силу, яка активно впливає на нього, подекуди формуючи його найхарактерніші риси. Ця ідея протягом минулого століття була опрацьована у вигляді теорії культурного й антропогенного ландшафту, а також поняттях про ландшафт як артефакт та як результат серії послідовних заселень. Уваги заслуговує також висунута останніми роками ідея про інтеграцію в ландшафті природно-географічного і соціально-історичного значення, яка розробляється, зокрема, в поняттях ландшафту як синтезу та ландшафту як сцени, теорії коеволюції та ін.

Ключові слова: первісна історія, ландшафт, екологічний підхід.

Проблема визначення місця людини в географічному ландшафті є предметом наукового пошуку представників як класичної, так і пост-модерністської географії і соціальної антропології. Сьогодні можна виокремити три глобальні підходи до розв'язання цього питання. З одного боку, людина з її культурою та побутом вважається повноправною та невід'ємною складовою ландшафту, такою самою, як рослинний і тваринний світ, рельєф, клімат та ін. З іншого боку, з другої половини ХХ ст. все більше прихильників здобуває точка зору на людину як на зовнішню по відношенню до ландшафту силу, яка активно впливає на нього, подекуди формуючи його найхарактерніші риси. Уваги заслуговує також висунута останніми роками ідея про інтеграцію в ландшафті природно-географічного

і соціально-історичного значення. Розбіжності між цими підходами до вирішення проблеми місця людини в географічному ландшафті і стали предметом цього дослідження.

1. Людина як елемент ландшафту

Погляд на людину як невід'ємний елемент ландшафту є одним з базових в класичній географії, його витoki знаходять ще в античній натурфілософії. Новий злет уваги до цих проблем спостерігається в середині XIX ст. і пов'язується з ім'ям Дж. Раскіна, який розглядав людину як одне ціле з природою¹. Такий підхід досить швидко знаходить собі численних прихильників серед представників фізичної географії. Так, К. Ріттер порівнював місце людини в ландшафті (і в природі в цілому) з місцем душі в тілі². А. Геттнер, створюючи нарис історії дослідження цієї проблеми, наполягає, що "географія має сприйняти людину не лише як аксесуар на картині ландшафту, але як суттєвий його елемент"³. Кількість прибічників такої точки зору збільшувалася й за рахунок поширення погляду на географію як на науку соціальну або гуманітарну, в предметному полі якої людина посідає важливе (якщо не центральне) місце⁴.

Нове звучання та фундаментальне наукове обґрунтування ці думки здобувають в останній третині XIX ст. в рамках широкого кола шкіл антропогеографічного напрямку, базові постулати яких стали невід'ємною складовою багатьох сучасних теорій. Сам засновник антропогеографії Ф. Ратцель та більшість його послідовників вважали людину разом з її культурою та побутом рівноправною складовою частиною оточуючого середовища, що, на думку деяких дослідників його творчості, дозволяє проводити певні паралелі з вченням В.І. Вернадського про біосферу⁵.

На початку XX ст. базові постулати антропогеографії поширюються й серед представників російської класичної географії. В процесі дослідження ландшафту ідеї Ф. Ратцеля одним з перших у вітчизняній науці використав О.О. Борзов, який вважав інтегровану (біологічну та соціальну) людяність одним з елементів ландшафту⁶. Одна з перших схем природно-географічного районування території сучасної України була розроблена в

¹ Голд Дж. Психология и география: основы поведенческой географии. Москва, 1990. С. 142.

² Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. Москва-Ленинград, 1930. С. 83.

³ Там само. С. 98-119, 132.

⁴ Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры: история географических идей. Москва, 1988. 671 с.

⁵ Марков Г.Е. Немецкая этнология на рубеже веков: поиски новых путей. Фридрих Ратцель // ЭО. 1997. №3. С. 129.

⁶ Борзов А.А. Почвоведение и география // РГП. 1914. № 1.

20-х рр. ХХ ст. академіком П. Тутковським також в руслі антропо-географічних ідей⁷.

Не оминули антропогеографічні ідеї й радянську географічну науку на початкових фазах її існування. Одним з їх пропагандистів став А.О. Григор'єв, який у 1922 році постулював: “Всі частини географічного ландшафту (в тому числі і людина, що господарює), тісно та нерозривно пов’язані у єдине органічне ціле, яке необхідно досліджувати в його сукупності”⁸. Трохи згодом до свого визначення ландшафту такий специфічний компонент, як діяльність людини, вводить Л.С. Берг⁹. Проте досить скоро, ще у передвоєнний час, в зв’язку з цілеспрямованим переглядом теоретико-методологічної бази радянської географії антропогеографічні постулати підлягають ревізії та згодом поступаються місцем концепції антропогенного ландшафту. В західноєвропейській науці базові ідеї антропогеографії стають невід’ємною складовою теоретичного підґрунтя багатьох шкіл та напрямків, отримавши найбільш плідний розвиток в так званій “географії людини”.

Незважаючи на певну близькість вихідних постулатів різних проявів антропогеографічного напрямку, виявляється можливим виокремити декілька варіантів конкретного застосування такого підходу до визначення того, що в людині (або в її культурі) варто вважати інтегральною часткою ландшафту. Більшість дослідників, слідом за О. Шлютером та О. Брюном, пропонує обмежити цей перелік лише тими явищами, які отримують безпосередній матеріальний прояв в ландшафті, включаючи таким чином “духовні” (в тому числі етнічні й політичні) елементи людської культури з кола компонентів ландшафту. Інша, набагато менш численна група дослідників, слідом за У.М. Девісом до кола ландшафтних елементів залучає лише людину, вважаючи її окремим різновидом органічного життя. На відміну від більшості антропогеографів, вони вважають, що з числа складових ландшафту мають бути виключені прояви як духовної, так і матеріальної культури людства. Класичний же варіант антропогеографії передбачає увагу до всіх галузей людської культури та до самої людини як біологічної та соціальної істоти. Зазначимо, що на відміну від “ревізованого” варіанту антропогеографічних постулатів, саме класична антропогеографія здобуває популярність серед наступних поколінь географів та культурних антропологів¹⁰.

⁷ Жупанський Я.І. Історія географії в Україні. Львів, 1997. С. 87.

⁸ Григор'єв А.А. Экономическая география как географическая дисциплина и вопросы районирования // Географический вестник. 1922. Вып. 3/4. С. 20.

⁹ Берг Л.С. Физико-географические (ландшафтные) зоны СССР. Ленинград, 1936. Ч. 1. С. 11.

¹⁰ Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры ... С. 404, 407.

Останніми роками можна спостерігати поступове повернення до жвавого обговорення інтерпретації людини як складового елементу ландшафту в тому числі й в пострадянській географічній науці. Завдяки виокремленню нових напрямків інтерпретації ландшафту, зокрема, в процесі дослідження інформаційного та енергетичного навантаження ландшафтних систем, людина вважається лише одним з проявів біоти і розглядається як невід’ємна складова і ландшафту, і тих процесів, що в ньому відбуваються¹¹. При цьому підкреслюється факт глибокого взаємного проростання та взаємопоєднання людини і природи, в тому числі й на підсвідомому рівні: “людина є частиною, серцем природи. Її тіло пов’язано з природою, а природні катаклізми пов’язані з духовним станом”¹².

2. Ландшафт як результат перетворюючої діяльності людини

Фактично від моменту зародження системи наукових уявлень про ландшафт дослідники звертають увагу на те, що в нашому оточенні куточки природи, яких не торкнулася б конкретно-практична або ментальна діяльність людини практично відсутні. В процесі опрацювання цієї ідеї в контексті як класичної, так й постмодерністської географії поступово формується досить широкий спектр варіацій на цю тему.

А. Культурний ландшафт

Своєрідною перехідною ланкою між уявленням про людину як елемент ландшафту, між теорією ландшафту як артефакту та концепцією антропогенного ландшафту виступає концепт культурного ландшафту, що виникає у 20-30-х рр. ХХ ст. як своєрідне поєднання елементів антропогеографії, хорологічної концепції А. Гетнера та “географії людини” П. Відаля де ля Блаша. Його автор О. Шлютер розглядав культурний ландшафт як комбінацію природних та культурних елементів, в якій обов’язковою є матеріальність цих об’єктів обох родів, а вирішальну роль відіграє людина та її діяльність. Природі відводиться другорядне значення: вона лише оточує людину, є її середовищем та вмістилищем її діяльності. Культурний ландшафт у розумінні О. Шлютера виступає явищем скоріш фізіономічного, ніж системного, характеру, адже особливу увагу він приділяв саме тим різновидам людської діяльності, які сприяли перебудові зовнішнього вигляду

¹¹ Пащенко В.М. Терени-ландшафти як основа гуманістичних сутностей // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 4; Смаль І. Енергетичне поле ландшафту // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 80.

¹² Андреева В., Романова М. Теоретические аспекты изучения ландшафтного разнообразия естественной растительности в Беларуси на примере Березинского заповедника // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 96-97.

ландшафту: поселенням та їх морфології, транспортним потокам тощо. На його думку, культурний ландшафт не існував споконвіку: на значній джерельній базі він простежує поступове перетворення під впливом людини доісторичного природного ландшафту у культурний ландшафт цивілізованих народів¹³.

Вже на початку 1930-х років ідеї О. Шлютера здобувають підтримку німецьких та американських географів; близькі думки можна простежити в роботах Л. Вайбеля, Я. Брука, Г. Лаутензаха. Особливої уваги заслуговує доробок в галузі теорії культурного ландшафту К. Зауера. Він визначає ландшафт як ділянку, що характеризується наявністю культурних та природних форм, які виступають і сприймаються як неподільне ціле. Природа у нього виступає як пасивний, а культура – як активний агент, перетворювач природного середовища. Ландшафт же в такому контексті постає результатом дії культури на природу. Фактично механізм утворення культурного ландшафту, за К. Зауером, відтворюється таким чином: людина існує в рамках певного культурного середовища, з яким вона себе ідентифікує, та здійснює конкретну роботу в оточуючому їй природному середовищі, трансформуючи його та перетворюючи на культурний ландшафт. Реконструкція цього складного процесу і стає, на думку К. Зауера, головним завданням екології людини, або культурної географії як специфічного напрямку географічної науки¹⁴.

Як і О. Шлютер, він заперечує існування причинно-наслідкової залежності між соціальними і природними явищами; основною метою географічного дослідження К. Зауер вважає вибір з усіх ознак ландшафту лише тих, що можуть мати значення для людини, яка здобуває собі на цій ділянці засоби для життя¹⁵. При цьому, на думку більшості дослідників його творчості, він нехтує духовною, психологічною, соціальною, політичною, нормативною та іншими “ментальними” галузями культури, концентруючись виключно на її матеріальних проявах¹⁶.

Протягом останнього півсторіччя концепція культурного ландшафту досить широко використовується в природничих та соціальних наукових розробках, поступово збагачуючись новими рисами. Так, кінець 60-х –

¹³ Исаченко А.Г. Развитие географических идей. Москва, 1971. С. 287-288; Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. Москва, 1976. С. 181; Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И. История и методология географии. Воронеж, 1991. С. 102.

¹⁴ Sauer C.O. The morphology of landscape // *Land and Life: a selection from the writings of Carl Otwin Sauer*. Berkley, 1963. P. 321, 343; Sauer C.O. Recent developments in cultural geography // *Recent Developments in the Social Sciences*. Philadelphia, 1927. P. 186.

¹⁵ Sauer C.O. The survey method in geography and its objectives // *AAAG*. 1924. Vol. 14. P. 26.

¹⁶ Solot M. Carl Sauer and cultural evolution // *AAAG*. 1986. Vol. 76. P. 509; Muir R. *Approaches to Landscape*. London, 1999. P. 16-17.

початок 70-х рр. XX ст. привніс в її контекст ідеї екосистемності та екологічної перцепції, завдяки яким в центрі уваги культурних географів опиняються різноманітні аспекти аналізу матеріальних артефактів¹⁷. Згодом, в міру посилення позицій постмодерністської методології наукового пізнання акцент переноситься на вияв культурного значення, що асоціюється з ландшафтом, та на гуманістичний аналіз того, як значення та цінності впливають на пов'язану з конкретним місцем поведінку¹⁸. Найновітніші дослідження представників школи культурного ландшафту пов'язані з ідеєю про те, що ландшафти не лише конструюються, але й сприймаються людиною в залежності від її певних культурних стереотипів та цінностей. В цьому контексті особлива увага приділяється відтворенню культурних практик минулого як невід'ємному компоненту деконструкції значення ландшафту як тексту та репрезентації ландшафту як образу¹⁹.

Б. Ландшафт як результат серії послідовних заселень

Один з найбільш ранніх варіантів теоретичного опрацювання діахронічного аспекту зв'язків людини з ландшафтом був розроблений Д. Вітлсі наприкінці 20-х рр. XX ст. На його думку, в заселенні ландшафту людиною можна визначити серію послідовних стадій, як це робиться для рослинних сукцесій, але характер людського заселення набагато складніший. Виходячи з суто еволюціоністських позицій, він наголошує на тому, що кожне заселення ландшафту людиною несе з собою зернятко трансформації цього ландшафту, при чому можна прослідкувати певну послідовність окремих стадій цього процесу. Більш того, на думку Д. Вітлсі, характерні риси кожної певної стадії визначаються особливостями специфічних рис стадії попередньої заселення конкретного ландшафту²⁰.

Подальша доля концепції ландшафту як результату серії послідовних заселень досить складна. Протягом 1930-1950-х рр. вона досить активно експлуатувалася в тому числі й завдяки бурхливому розвитку екологічних досліджень, зокрема, в галузі теорії екологічної ніші. Згодом дослідження

¹⁷ Brookfield H. On the environment as perceived // PHG. 1969. Vol. 1. P. 51-80; The Cultural Landscape: past, present and future. Cambridge, 1988. 297 p.

¹⁸ Lowenthal D. Geography, experience and imagination: toward a geographic epistemology // AAAG. 1961. Vol. 51. P. 141-160; Ley D. Cultural / humanistic geography // PHG. 1985. Vol. 9. P. 415-423; Mulk I.-M., Bayliss-Smith T. The representation of Sami cultural identity in the cultural landscapes of Northern Sweden: the use and misuse of Archaeological knowledge // The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape. London, 1999. P. 364.

¹⁹ McDowell L. The transformation of cultural geography // Human Geography: society, space and social science. Basingstoke, 1994. P. 161; Writing Worlds: discourse, text and metaphor in the representation of landscape. London, 1992. 197 p.

²⁰ Whittlesey D. Sequent occupance // AAAG. 1929. Vol. 19. P. 162-166.

цих питань цілком переходить до кола екологічних наук. Проте ще наприкінці 1970-х рр. М. Майксел, представник американської культурної географії, звертаючись до ідеї Д. Вітлсі про спадковість в еволюції ландшафту, висуває припущення про можливість прогнозування подальшого освоєння людиною культурного ландшафту²¹.

В. Антропогенний ландшафт

Поняття антропогенного ландшафту використовується переважно в рамках класичної географічної науки, особливого поширення здобуваючи в радянській та пострадянській географії. Незважаючи на досить інтенсивну його експлуатацію, потрібно зазначити, що чіткого визначення обсягу цього поняття, як і контексту застосування самого терміну, в сучасній науці немає.

На початку ХХ ст. в роботах як вітчизняних, так і західноєвропейських дослідників досить часто в значенні, близькому до сучасного поняття антропогенного ландшафту, вживається термін культурний ландшафт. Одним з перших цю традицію встановлює в 1913 р. З. Пассарге, який згідно зі ступенем впливу людини виокремлює три класи ландшафтів: природні, попсовані та культурні. На відміну від прихильників ідеї культурного ландшафту, до числа ландшафтних компонентів він включає різноманітні прояви людської діяльності (поселення, оброблену землю тощо), а не культуру в цілому, відводячи головну роль в своєму досить широкому переліку компонентів ландшафту ознаками фізико-географічного характеру²².

Приблизно одночасно, в 1915 р. про необхідність виокремлення ландшафтів особливого роду – культурних, в формуванні яких брала участь людина пише Л.С. Берг²³. Цю ідею невдовзі підтримав і А.О. Григор'єв, відходячи поступово від інтерпретації людини як ландшафтного елементу. Саме він одним з перших окреслює перспективи створення класифікації та типології антропогенних ландшафтів: “Оскільки господарська діяльність людини призводить до змін деяких рис ландшафту та визначає більше чи менше скупчення населення, саме густота населення і може слугувати основним принципом для членування родів на підроди та класифікації цих останніх. Родові та підродові групи ландшафтів розпадаються на види та підвиди в зв'язку з наявністю певних особливостей природно-геогра-

²¹ Mikesell M. The rise and decline of “sequent occupance”: a chapter in the history of American geography // Essays in Honour of John Kirkland Wright. New York, 1976. P. 152-153; Holt-Jensen A. Geography: history and concepts. London, 1988. P. 37.

²² Исаченко А.Г. Развитие географических идей... С. 266; Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И. История и методология географии... С. 101.

²³ Берг Л.С. Предмет и задачи географии // Известия РГО. 1915. Т. LI. Вып. IX. С. 463-475.

фічного, антропогеографічного або етнічного характеру, які проявляють, проте, певну повторюваність”²⁴.

Згодом А.Д. Гожев вже розрізняє похідні ландшафти (ті, що зазнали впливу людини) та антропогенні (повністю створені людиною), а В.П. Семенов-Тян-Шанський в залежності від інтенсивності їх зв'язку з діяльністю людини виділяє первісні, напівдикі, культурні, дичавіюваті та здичавілі ландшафти²⁵.

У повоєнний час були зроблені перші спроби виявити причини змінюваності антропогенних ландшафтів в часі та просторі. Так, Р.М. Кабо припускає, що культурні ландшафти в умовах одного суспільного ладу можуть різнитися в просторі за своїм географічним наповненням, а в однорідному географічному середовищі вони будуть змінюватися в часі разом з формами виробництва, виробничим досвідом та трудовими навичками людей²⁶.

Невдовзі спостерігається значне поширення уявлення про антропогенні ландшафти в радянській географічній науці; протягом 1950-1970-х рр. були здійснені спроби розробити їх типологію і класифікацію, визначити зміст і конкретний обсяг даного поняття. Проте, фахівців в цій галузі спіткали ті самі непорозуміння методологічного характеру, що їх намагалися розв'язати дослідники фізико-географічних ландшафтів. Зокрема, йдеться про ідею системності та комплексності у визначенні ландшафту, про проблему ландшафтних кордонів, про внутрішню структуру антропогенного ландшафту, про можливість їх класифікації тощо.

Серед кола специфічних проблем антропогенного ландшафтознавства особливої уваги заслуговує питання співвіднесення понять культурного та антропогенного ландшафтів. Так, зокрема, для А.М. Рябчикова, І.М. Забеліна як і для багатьох європейських фахівців в галузі класичної фізичної географії, вони виступають як повні синоніми²⁷. У інших дослідників, в тому числі у представників воронезької географічної школи на чолі з Ф.М. Мільковим, культурний ландшафт постає одним з різновидів антропогенного²⁸.

²⁴ Григорьев А.А. Задачи и методы экономической географии // Вопросы страноведения. Москва-Ленинград, 1925. С. 22-23.

²⁵ Гожев А.Д. Типы территории северной части Больших Барсуков и северо-западной части Приаральских Каракумов // Известия ГГО. 1932. Т. 64. Вып. 6. С. 413-438; Семенов-Тян-Шанский В.П. Район и страна. Москва-Ленинград, 1928. С. 53-55.

²⁶ Кабо Р.М. Природа и человек в их взаимных отношениях как предмет социально-культурной географии // ВГ. 1947. Сб. 5. С. 16.

²⁷ Забелин И.М. Физическая география в современном естествознании: Вопросы истории и теории. Москва, 1978. С. 290; Рябчиков А.М. Структура и динамика геосферы, ее естественное развитие и изменение человеком. Москва, 1972. С. 183.

²⁸ Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: очерки антропогенного ландшафтоведения. Москва, 1973. 224 с.

Більшість радянських географів, проте, наполягала на відмінності цих понять, наголошуючи, що антропогенні ландшафти являють собою змінені натуральні ландшафти, а культурні ландшафти є свідомим штучним створінням людини, хоча й на підґрунті природного ландшафту. Так, зокрема, А.Г. Ісаченко протиставляє культурні ландшафти антропогенним, розуміючи останні як порушені нераціональним господарюванням природні ландшафти. На його думку, те, що у вітчизняній літературі зветься антропогенними ландшафтами, за своєю суттю є лише різноманітними проявами людської діяльності в ландшафті; ці прояви він поділяє на дві групи: на засоби використання землі (угіддя) та на інженерні споруди та їх комплекси²⁹.

Ще однією проблемою антропогенного ландшафтознавства стало встановлення обсягу та характеру втручання людини в природні процеси. Вирішується вона переважно через визначення тих компонентів фізико-географічного ландшафту, які підлягають прямому впливу людини, та тих, що є предметом опосередкованого впливу. При цьому більшість дослідників схиляється до думки про те, що ландшафтні одиниці високого таксономічного рангу (клас, підклас, тип та підтип) не зазнають значного впливу з боку людини, в той час як елементарні ландшафти та види ландшафтів вважаються предметом активного людського втручання.

Тенденцію до мінімізації рівня та обсягу перетворюючого впливу людини на ландшафт відбивають останні теоретичні розробки А.Г. Ісаченка. На його погляд, людина не створює ні нових ландшафтів, ні навіть нових компонентів ландшафту: усі антропогенні новоутворення відбуваються на рівні ландшафтних елементів (елементів рослинного покриву, гідрографічної сітки, рельєфу тощо). Він визнає, проте, що господарська діяльність людини в цілому веде до посилення морфологічної диференціації ландшафту завдяки численним модифікаціям фацій та урочищ³⁰.

Йому протистоїть Ф.М. Мільков стверджуючи, що досить змінити будь-який ландшафтний компонент, щоб ландшафт “негайно та автоматично” перетворився на антропогенний; при цьому рівень складності (таксономічний ранг) ландшафтної одиниці значення не має³¹.

В сучасній українській класичній фізичній географії поширеною є свого роду компромісна інтерпретація обсягу втручання людини в природні ландшафти, запропонована В.М. Пашенком та Ю.Г. Тютюнником наприкінці 90-х рр. ХХ ст. На їх думку, певні крайнощі, яких доходять у рішенні

²⁹ Ісаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, 1991. С. 319, 322, 349.

³⁰ Там само. С. 345.

³¹ Мильков Ф.Н. Рукотворные ландшафты: рассказы об антропогенных комплексах. Москва, 1978. С. 86.

цього питання представники московської та воронезької географічних шкіл, можуть бути подолані через уявлення про факторіальні ряди антропогенної змінності ландшафтних комплексів³².

Дискусійним виявляється й питання механізму, через який реалізуються історичні перетворення ландшафтів. В самому загальному вигляді в сучасній вітчизняній географічній літературі виокремлюються три основні шляхи ландшафтних змін: природні трансформації, антропогенні трансформації та інтерференція природних і антропогенних змін різних рангів. Характер антропогенних змін ландшафтів, в свою чергу, в історичній перспективі поступово еволюціонує від стихійно антропогенних через активно антропогенні до сучасних ноосферних³³.

Ще один варіант бачення взаємин людини й природи запропонував наприкінці 70-х рр. ХХ ст. В.Б. Сочава, висунувши принцип співтворчості з природою. Він розумів його як “розвиток потенційних сил природи, активізацію природних процесів, збільшення продуктивності геосистем тощо”³⁴. При цьому не йдеться про синтезування соціально-історичного та фізико-географічного значення або образу: в контексті системного бачення ландшафту, що його відстоює В.Б. Сочава, людина з її діяльністю виступає лише однією з багатьох складових геосистеми, впливаючи на інші підсистеми та зазнаючи, за принципом зворотного зв’язку, впливу з їх боку.

В плані дослідження взаємозв’язків людини та оточуючого її природного середовища в ранньопервісну епоху цікавою є теорія природно-антропогенних ландшафтів, висунута Ф.М. Мільковим. Він розуміє їх як комплекси, що утворилися в результаті активізації під впливом людської діяльності природних процесів, які викликають або суттєве розширення натуральних комплексів, або їх виникнення там, де вони до втручання людини були відсутні. Головна особливість таких комплексів (наприклад, вторинні ліси, вторинні луки, зсуви, денудаційні бедленди, ерозійні яри) полягає в існуванні у них природних аналогів³⁵.

Останніми роками серед змінених географічних ландшафтів виокремлюється також й інший варіант перехідних від натуральних до антропогенних “ландшафти, створені представниками тваринного світу:

³² Пащенко В.М., Тютюнник Ю.Г. К ландшафтоведческому районированию территории большого города для целей аэрохимического мониторинга // География и природные ресурсы. 1987. № 3. С. 72-78.

³³ Пащенко В.М. Різноманітність та історичні трансформації ландшафтів // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 58; Гудзевич А. Ноосферичний період розвитку ландшафтів (на прикладі Поділля) // ТЛандшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 31.

³⁴ Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, 1978. С. 254.

³⁵ Мильков Ф.Н. Естественно-антропогенные ландшафты как особая категория природных комплексов // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. Воронеж, 1988. С. 4-12.

термітами, бобрами тощо³⁶. Останніми роками концепт антропогенного ландшафту залишається повноправною складовою понятійного апарату тих галузей ландшафтознавства, які розвиваються в рамках класичної фізичної географії.

Г. Ландшафт як артефакт

Ідея ландшафту як артефакту народжується в середовищі представників сучасної постмодерністської методології наукового пізнання та ґрунтується на двох базових теоретичних постулатах. З одного боку, її вихідною ідеєю є думка про те, що ландшафт слід інтерпретувати, в першу чергу, як ментальний образ. Цей образ не може існувати без людини – його створювача, отже, ландшафт є таким самим продуктом людини, як і все інше, що її оточує³⁷. З іншого боку, адепти ідеї ландшафту як артефакту наголошують на тому, що людина, на відміну від інших представників живої природи, свідомо формує своє географічне середовище, приймаючи мотивовані життєвими потребами рішення по впорядкуванню ділянки свого проживання та створюючи там штучні об'єкти³⁸. Обидва ці постулати передбачають культурну детермінованість будь-якого ландшафту як артефакту, оскільки як створення ментального образу, так і прийняття мотивованих рішень можливе лише в контексті функціонування певних культурних стереотипів конкретної групи або індивіда, які створюють ландшафт.

Послідовне дотримання цих постулатів неминуче приводить до повного заперечення самої можливості існування природного, або натурального, ландшафту. Так, Т. Дарвіл наголошує, що створення ландшафту вже само по собі передбачає застосування існуючої в цьому суспільстві системи цінностей для впорядкування, сприйняття та розуміння простору, окресленого групою як свого³⁹. Більш того, на раз впорядкований соціальним колективом ландшафт згодом накладаються матеріалізовані рішення по подальшому користуванню цією ділянкою, що їх приймають її наступні мешканці⁴⁰. Остання ідея, в свою чергу, стала вихідним постулатом для

³⁶ Арманд Д.Л. Наука о ландшафте: основы теории и логико-математические методы. Москва, 1975. С. 237.

³⁷ Shanks M. *Experiencing the Past: on the character of archaeology*. London, 1993. P. 141-143.

³⁸ Fairclough G. *Protecting time and space: understanding historical landscape for conservation in England* // *The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. London, 1999. P. 120; Oubina C.P., Criado Boado F., Santos E.M. *Rewriting landscape: incorporating sacred landscape into cultural tradition* // *WA*. 1998. Vol. 30. No 1. P. 159.

³⁹ Darvill T. *The historic environment, historic landscapes and space-time action models in landscape archaeology* // *The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. London, 1999. P. 107.

⁴⁰ Fairclough G.J. *Landscapes from the past: only human nature* // *The Ecology and Management of Cultural Landscapes*. Chetlenham, 1994. P. 68.

теорії людської екодинаміки, предметом якої є аналіз змін, які людина здійснює в ландшафті, з точки зору тривалої перспективи, або послідовність ролей людського імпульсу, що діє на “природну” систему⁴¹.

З іншого боку, група дослідників заперечує саму можливість того, що ландшафт може конструюватися людиною. На їх думку, “він виникає або як фізична реальність, що постає зору, або як ментальний образ, який хоч і суб’єктивно, виникає миттєво без розумових зусиль, виникає відразу і сам”⁴². Активну творчу роль людини по відношенні до ландшафту вони визнають лише в контексті подальшого осягнення образу (реального чи уявного), який виникає у суб’єкта сприйняття та, відтак, є завжди суб’єктивним.

3. Ландшафт як результат інтеграції природно-географічного та соціально-історичного значення

Думка про інтеграцію в ландшафті природно-географічного та соціально-економічного значення є відносно новою і розвивається в наш час переважно в контексті постмодерністського візуалістичного уявлення про ландшафт. Її прихильники фактично відмовляються від визначення місця і роль людини в географічному ландшафті, переносючи акцент свого дослідження на наочні (образні) прояви в ландшафті як образі результатів взаємодії, переплетіння та глибокої інтеграції результати дії як природно-географічних, так і соціально-історичних процесів. Для цієї течії, як і для інших різновидів прояву постмодернізму в географії та культурній антропології, притаманним є виключне внутрішнє розмаїття. Спробуємо коротко зупинитися лише на двох, як уявляється, крайніх проявах даного підходу: на ідеї ландшафту як синтезу та ландшафту як сцени.

А. Ландшафт як синтез

Одним з перших думку про те, що природні та культурні явища на певній ділянці земної поверхні досліджувати окремо одне від одного неможливо, висловив П. Відаль де ля Блаш ще на початку ХХ ст. Його висновок про те, що людина і природа з плином часу пристосовуються один до одного як змія та її оболонка, висловлений ним, щоправда, стосовно не ландшафту а регіону став своєрідним вихідним пунктом абсолютної більшості подальших наукових пошуків в цьому напрямку⁴³. Так,

⁴¹ McGlade J. Archaeology and the evolution of cultural landscapes: towards an interdisciplinary research agenda // The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape. London, 1999. P. 462.

⁴² Гродзинський М. Образ і фізіономічність ландшафту // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 50.

⁴³ Holt-Jensen A. Geography ... P. 34.

у повоєнний час П. У. Браєн заявив, що зв'язок між людською діяльністю та фізико-географічним середовищем найбільш повно та яскраво проявляється в ландшафті, який є результатом змін і адаптацій фізичної основи з боку людини для задоволення своїх потреб⁴⁴.

З другої половини 60-х рр. ХХ ст. прихильники інтерпретації ландшафту як синтезу природного та культурного звертають увагу на те, що такий синтез може бути представлений у вигляді колекції компонентів ландшафту, таких як селища, поля, млини, огорожі, рови тощо. Згодом було звернуто увагу на те, що ландшафт не є простим зібранням компонентів такого роду: робляться спроби виявити тенденції інтеграції цих компонентів у певні об'єднання. При цьому підкреслюється, що вияв специфічних їх композицій дає важливу інформацію про походження та історичне минуле ландшафту як синтезу⁴⁵.

Значну увагу аналізу ландшафту як синтезу фізико-географічного та соціального значення приділяли фахівці в галузі ландшафтної археології. Виходячи з операційного визначення ландшафту як набору характерних рис реального світу (як природних, так і культурних), вони наголошують на динамічності та інтерактивності цих рис в часі. При цьому підкреслюється, що виникнення нових ландшафтних елементів обумовлюється слідами, які залишили мешканці цих ландшафтів у попередній час⁴⁶.

Завдяки науковим пошукам фахівців в галузі ландшафтної археології теоретичне підґрунтя інтерпретації ландшафту як синтезу природного та культурного значення поповнює цілком еволюціоністська інтерпретація ландшафту як результату "історичної просторової залежності". Це спонукає розглядати ландшафт як багатовимірне явище, результат діахронічної взаємодії між історично детермінованими структурами, де можуть досить чітко проявляти себе часові причинно-наслідкові зв'язки. Відтак оформлюється науково та теоретично обґрунтоване уявлення про те, як саме виникає явище ландшафту як синтезу природного та культурного: він постає продуктом тривалої соціально-природної коеволюції⁴⁷.

⁴⁴ Bryan P.W. Geography and landscape // *Geography*. 1958. Vol. 43. P. 1-9.

⁴⁵ Muir R. Conceptualizing ... P. 12.

⁴⁶ Roberts B.K. Landscape archaeology // *Landscape and Culture*. Oxford, 1987. P. 26-37; Fleming A. Landscape archaeology, prehistory and rural studies // *Rural History*. 1990. Vol. 1. P. 5-15; Benes J., Zvelebil M. A historical interactive landscape in the hearth of Europe: the case of Bohemia // *The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. London, 1999. P. 93-94.

⁴⁷ Arthur W.B. Urban system and historical path dependence // *Cities and Their Vital System Infrastructure: past, present and future*. Washington, 1988. P. 85-97; Mulk I.-M., Bayliss-Smith T. Op. cit. P. 460; McGlade J. Op. cit. P. 131-132.

Ідея ландшафту як багаторівневого синтезу природного та культурного досить плідно розвивається й в рамках ландшафтної історії. Так, П. Кунс в середині 80-х рр. XX ст. підкреслює, що ландшафт є ніщо інше, як “неподільна єдність, в якій взаємопроникають природні процеси, що йдуть з незапам’ятних часів, та набагато більш недавня діяльність людства”. На цій підставі він перекидає своєрідний місток між поняттям географічного ландшафту та “середовищем” (*milieux*) соціального життя людини, як його розуміють представники французької географічної школи⁴⁸.

Посилення позицій постмодерністської методології наукового пізнання в географії принесло ще один аспект у розумінні ландшафту як синтезу – соціальний. В цьому контексті ландшафт інтерпретується як сукупність процесів, які “відбивають зв’язок між “авансеною” повсякденного соціального життя (ми такі, які є) та “тлом” потенційного соціального існування (ми такі, які могли б бути)”⁴⁹.

Останніми роками ідеї про інтеграцію в географічному ландшафтні соціально-історичного та природно-географічного значення поступово поширюються й в українській географічній науці. Так, для позначення синтезу цього роду В.М. Пащенко було запропоноване поняття “гуманістичний ресурсний потенціал ландшафтних комплексів”, тобто їх “природні або антропогенні особливості – видатні, примітні й пересічні, здатні пробуджувати людські почуття, привертати увагу, викликати пізнавальний або науковий інтерес, впливати на особистість, що формується”⁵⁰. На думку В.М. Пащенка, гуманістичного ресурсний потенціал ландшафту виступає одночасно як ідеальна та як матеріальна сутність. Ідеальна його сутність проявляє себе через естетичні, етнокультурні, меморіальні, особистісно-духовні цінності, в той час як матеріальна сутність потенціалу стає зрозумілою в контексті дослідження краєзнавчої, етноісторичної та наукової цінності самого ландшафту⁵¹.

Ще одним варіантом прояву ідеї синтезу “натурального” та “культурного” в ландшафті постає теорія ландшафту як результату коеволюційної взаємодії і розвитку природної та соціально-економічної підсистем ландшафту в місцях проживання та життєдіяльності людини. Поняття коеволюції як взаємного керованого пристосування людини та біосфери, яке відбувається у безперервному пошуку стійких станів та їх змінах у відповідності до ситуації, що склалася було розроблене Г.І. Швобсом та

⁴⁸ Coones P. One landscape or many? // *Landscape History*. 1985. Vol. 7. P. 5.

⁴⁹ Hirsch E. Introduction. *Landscape: between place and space* // *The Anthropology of Landscape: perspectives on place and space*. Oxford, 1996. P. 22.

⁵⁰ Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. Київ, 1993. С. 193.

⁵¹ Там само. С. 192-194.

С.Б. Лавровим наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст. в контексті геоекологічних досліджень⁵². Останніми роками воно набуває нового звучання в дослідженнях історико-географічного характеру, присвячених реконструкції механізму і закономірностей антропогенізації сучасних кожній історичній епосі ландшафтів. При цьому головна увага приділяється не стільки осередкам формування ландшафтів як соціоприродних цілісностей, а територіям, що лежать між ними. В процесі таких досліджень було встановлено, що інтеграція природно-географічного та соціально-історичного значення в процесі коеволюції може приводити до виникнення ландшафтів особливого роду, зокрема етнічних, селітебних або поселенських, сакральних, тафальних або поховальних ландшафтів та інших їх різновидів⁵³.

Б. Ландшафт як сцена

Уявлення про ландшафт як про сцену, на якій реалізується діяльність людини та відбувається розвиток її культури, є порівняно новим в антропологічній та географічній літературі, хоча близькі ідеї висловлювалися ще в другій половині 70-х рр. ХХ ст. Остаточне формування теоретичного підґрунтя цього напрямку інтерпретації взаємин людини і ландшафту пов'язується з посиленням позицій прихильників постмодернового концепту ландшафту як візуального образу. Вважаючи ландшафт простором, який можна охопити поглядом та створити на цій підставі відповідний образ, досить численна група візуалістів вважає, що егоцентричність ландшафтів, тобто сталий зв'язок з суб'єктом спостереження, тісно пов'язана з їх неінертністю. Це означає, що ландшафт в їх розумінні ніколи не постає пасивним об'єктом спостереження: "йому відводиться конституююча роль сцени для самої людської драми"⁵⁴. Людина завжди опрацьовує ландшафт, намагаючись зробити його прийнятним для себе, контекстуалізує ландшафт, часто трансформуючи його. Це не просто "декорації, які

⁵² Швебс Г.И. Схемы экологического прогноза и методика принятия решения // Методологические проблемы современной географии. Київ, 1993. С. 29; Лавров С.Б. Геоэкология: теория и некоторые вопросы практики // Известия ВГО. 1989. Т. 121. Вып. 2. С. 119-126.

⁵³ Коржик В. "Ничейные" ландшафты: к вопросу пассионарности // Ландшафты і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 164-166; Куница М. Селітебные ландшафты: основы целостности // Там само. С. 179-181; Воловик В. Тафальні ландшафты // Там само. С. 197-199.

⁵⁴ Earle J. Landscape in the theatre // Landscape Research. 1991. Vol. 16. No 1. P. 21.

⁵⁵ Cosgrove D. Landscapes and myths, gods and humans // Landscape: Politics and Perspectives. Oxford, 1993. P. 282; Bender B. Landscape – meaning and action // Landscape: Politics and Perspectives. Oxford, 1993. P. 3; Tuan Yi-Fu. Thoughts and landscape: the eye and the mind's eye // The Interpretation of Ordinary Landscapes: geographical essays. Oxford, 1979. P. 90.

людина роздивляється”, а “домівка активного людського життя, наших взаємин з природою та нашого втручання у природу”⁵⁵.

На початку XXI ст. вироблене постмодерністами уявлення про ландшафт як візуальний образ поступово інтегрується з міждисциплінарними (в тому числі й інструментальними) дослідженнями ландшафту як простору, як багатокомпонентної системи “фізичної земної поверхні, “ всі складові якої знаходяться у постійній взаємодії”⁵⁶. Останніми роками думки про доцільність інтерпретації ландшафту як середовища життєдіяльності людини, у формуванні якого антропогенному чиннику відводиться планетарна за масштабами роль, поширюються й у вітчизняній фізичній географії⁵⁷.

Підсумки

Аналіз підходів до концептуалізації проблеми зв’язків людини і ландшафту наочно засвідчує принципову розбіжність підходів і методів, що використовуються стосовно сучасних і минулих ландшафтів.

Як уявляється, такі розбіжності слід пов’язувати з загальнотеоретичною різницею у підходах до концептуалізації поняття географічного ландшафту в цілому, які лежать у підґрунті окремих національних наукових шкіл.

Крім того, в західноєвропейській та американській археології для позначення територіальних (та інколи й ментальних) одиниць, які за своїм змістом цілком могли б фігурувати в нашій роботі як ландшафти, використовується безліч інших термінів, найбільш поширеними серед яких є район, місце, місцевість, ніша тощо.

В цілому ж питання про те, на яких засадах людина та її суспільство існують у відношенні до географічного ландшафту, залишається диску-

⁵⁶ Muir R. Conceptualizing ... P. 19.

⁵⁷ Царик Л. Антропоцентричні тенденції трансформації категорії “ландшафт” // Ландшафти і сучасність. Київ-Вінниця, 2000. С. 67.

сійним і сьогодні, що певною мірою ускладнює й без того неоднозначність використання ландшафту у процесі палеоекологічного моделювання.

Olena SMYNTYNA

**PREHISTORIC POPULATION AND LANDSCAPE
INTERACTION:**

contemporary approaches to conceptualization

Problem of definition of human place in geographical landscape is an integral part of subject field of representatives of traditional and post-modern geography and social and cultural anthropology. In general, three main directions of its conceptualization could be distinguished. According to anthropogeographic approach, man with its culture and livelihood activity is regarded as integral part of the landscape alongside with flora, fauna, relief, climate and other natural agents. During the second half of the twentieth century landscape is more often interpreted as the result of purposeful creative of transformative activity of human being. In this framework attention should be paid to the theory of cultural and anthropogenic landscape as well as to the notion of landscape as result of sequent occupancy and landscape as artifact etc. Last decades have brought the idea about integration of natural geographic and socio-cultural meaning in the landscape, which is conceptualized in the context of co-evolution theory and notions of landscape as scene and landscape as synthesis et al.

Key words: prehistory, landscape, ecological approach

Стаття надійшла до редколегії 06.04.2004

Прийнята до друку 03.09.2004